

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923

І.М. Тичина,

*доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
кандидат психологічних наук*

ЗМІСТОВІ АСПЕКТИ ЦІННІСНИХ СТРАТЕГІЙ ОСОБИСТІСНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ У ПРОЦЕСІ ЗМІНИ ПРОФЕСІЇ

Розвиток особистості дорослої людини нерозривно пов'язаний з її професійним становленням і визначається ступенем особистісного самоздійснення у різноманітних сферах життя (Б.Г. Ананьєв, С.Д. Максименко, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, Ш. Бюллер). У професійній сфері особистісне самоздійснення відбувається через знаходження оптимального шляху самореалізації, включаючи можливість зміни професії як життєвого вибору особистості (Є.О. Клімов, В.В. Рибалка, Б.О. Федоришин). У цьому контексті науковий інтерес становлять цінності людини, які лягли в основу суб'єктного рішення змінити професію, тому що власне це визначає внутрішній зміст особистісного самоздійснення.

У психологічній літературі проблема професійної переорієнтації розглядається у зв'язку з динамікою особистісного та професійного самовизначення впродовж життєвого шляху (Т.В. Кудрявцев), професійною орієнтацією та працевлаштуванням безробітних (В.П. Зінченко, В.В. Синявський), досліджуються способи саморегуляції професійної діяльності у процесі вибору професії (Д.М. Завалішина, Л.М. Мітіна, О.К. Осницький, О.Р. Фонарьов).

У дослідженнях проблеми зміни професії досить повно розкриваються механізми розвитку особистості залежно від рівня психічної саморегуляції суб'єкта професійної переорієнтації [1; 5]. Однак залишаються поза увагою індивідуально неповторна своєрідність ціннісної свідомості окремої людини і її вплив на формування регуляційних механізмів самоздійснення у процесі зміни професії. На нашу думку, при вивченні особливостей регуляції особистості у процесі зміни професії важливо враховувати розвиток життєвих цінностей людини.

Ми ставили за мету дослідити суб'єктні стратегії особистісного самоздійснення у процесі про-

фесійної переорієнтації. При цьому виходили з того, що на суб'єктно-ціннісному рівні змістові особливості регуляції визначають специфіку розвитку особистості у новій професійній діяльності.

Поняття «стратегія особистісного самоздійснення у процесі професійної переорієнтації» визначаємо як індивідуально своєрідне поєднання мисленневих дій і операцій, що сформувалося у результаті ціннісного осмислення професійного досвіду та досвіду соціальної взаємодії задля розв'язання життєвих завдань, пов'язаних із новою професійною діяльністю. Психологічний зміст стратегії самоздійснення особистості ми окреслили, спираючись на визначення стратегії розв'язання творчих завдань В.О. Моляко, оскільки процес зміни професії розуміємо як життєвий вибір випускників у проблемній ситуації самовизначення, що вимагає творчих зусиль особистості [2].

Розвиваючи ідею О.Л. Музики про зв'язок розвитку здібностей і ціннісної регуляції особистості, було визначено види ціннісного досвіду — професійний і соціальної взаємодії, — які стали основними параметрами для виділення окремих стратегій особистісного самоздійснення [3].

Діапазон професійного досвіду зумовлюється розвитком професійних здібностей і може обмежуватися однією професією, включати широкий спектр діяльностей, забезпечувати здатність до творчої діяльності як потенційної можливості розвиватися у будь-якій професії. Досвід соціальної взаємодії відображає домінуючу стратегію взаємин з іншими людьми, зафіксовану в ціннісному досвіді особистості. Поширений у психології дихотомічний поділ можливих видів соціальної взаємодії за критерієм спрямованості людини на себе чи на інших людей ілюструє особливості особистісного розвитку людини: поступальний рух у напрямку особистісного зростання чи різноманітні

варіанти кризового розвитку (Б.С. Братусь, А. Маслоу, В. Франкл, Е. Фромм, К. Хорні).

За умови широкого діапазону професійного досвіду та залежно від спрямованості на себе чи інших людей випускники ВНЗ можуть використовувати дві стратегії самоздійснення у процесі зміни професії: «ціннісний обмін» та «пошук себе» (табл. 1).

Ціннісний обмін стає домінуючою стратегією самоздійснення випускників, коли цінним для особистості стає вміння адаптуватися до будь-яких умов, здатність домовлятися і використовувати різні обставини. Позиція «шляхетність за шляхетність» виявляє вміння людини знаходити компроміс з іншими і насамперед із собою. Ціннісний обмін як стратегія самоздійснення у процесі зміни професії передбачає широкий контекст обміну предметами, ідеями, обставинами, часом. За таких особливостей суб'єктно-ціннісної регуляції можливий окремий тип професійної переорієнтації — зміна професії як «угода».

Пошук себе як типова для особистості стратегія самоздійснення формується на основі усвідомленої цінності того, до чого людина прагне, але в даний момент не має. Розвиток ціннісної свідомості відбувається у напрямку зменшення цінності «того, що належить мені» до збільшення цінності «того, чого я ще не маю». Така послідовна динамічність цінностей формує життєву стратегію «творення власної Фата-Моргани» як постійне прагнення реалізовувати нову мрію [6].

Реконструкція стратегій самоздійснення випускників ВНЗ у зв'язку з процесом професійної переорієнтації здійснювалася на основі біографічних бесід і факторно-семантичних моделей, отриманих за методикою моделювання ціннісної свідомості (ММЦС), розробленою О.Л. Музикою [4]. Дослідження проводилось у кілька етапів.

1. Підготовчий етап — біографічна бесіда. Мета такої роботи полягала в актуалізації професійного досвіду людини.

2. Заповнення репертуарного списку з метою актуалізації у свідомості досліджуваних значимих людей, які мають вплив на професійну діяльність. Це завдання конкретизувалося через прохання за-

писати до списку тих людей, які мали вплив на рішення змінити професію.

3. Побудова репертуарної решітки шляхом порівняння значимих людей між собою. Метою цього етапу було виявлення системи конструктів, які мають властивості цінностей і усвідомлюються як професійні якості. Конструкт характеризували як цінність лише у випадку, коли його факторне навантаження перевищувало 0,25.

4. Побудова оцінювальної решітки з метою виділення цінностей, які описують професійні якості. Спочатку пропонувалось із всієї сукупності виділених конструктів обрати лише ті, які є важливими для опису успішної у професії людини. Кількість таких конструктів не була наперед визначеною. Була можливість переписати усі виділені конструкти або зменшити їх кількість, обираючи найважливіші. Далі відбулось оцінювання елементів за обраними конструктами за 10-бальною шкалою.

5. Використання факторного аналізу з метою узагальнення та систематизації отриманих даних.

6. Інтерпретація отриманих даних. Мета полягала в оцінці змісту і структури ціннісної свідомості людини в умовах її професійної переорієнтації.

За результатами ретроспективного дослідження ціннісної свідомості випускників вишів із суб'єктно-ціннісною регуляцією професійної переорієнтації, які вже мають досягнення у новій професії, виявлено, що найбільш типовими стратегіями особистісного самоздійснення у процесі зміни професії є стратегії «ціннісний обмін» і «пошук себе».

Стратегію особистісного самоздійснення «ціннісний обмін» продемонструємо на прикладі аналізу факторно-семантичної моделі ціннісної свідомості Сергія Л., який має технічну освіту за спеціальністю «Слюсар-електрик», закінчив ЖУКІМ ім. І. Огієнка за спеціальністю «Режисура масових свят», на момент дослідження вчиться заочно у ЖДУ ім. І. Франка за спеціальністю «Українська філологія». Він має достатньо різноманітний досвід роботи: актор II категорії Житомирського театру ляльок, керівник фотогуртка науково-технічного центру учнівської мо-

Таблиця 1

СТРАТЕГІЇ САМОЗДІЙСНЕННЯ ВИПУСКНИКІВ ВНЗ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПЕРЕОРІЄНТАЦІЇ

Складові ціннісного досвіду особистості у сфері професійної діяльності		Стратегії самоздійснення у процесі професійної переорієнтації
Особливості професійного досвіду	Спрямованість соціальної взаємодії	
Широкий діапазон діяльностей	Спрямованість на інших	Ціннісний обмін
	Спрямованість на себе	Пошук себе

лоді, оглядач у відділі роботи з громадськістю газети «Житомирщина», сервісний інженер МПП «Вибір», економіст відділу збуту ТОВ «Житомирський картонний комбінат», регіональний представник з продажу мастильних матеріалів у Житомирській області ТОВ «Техно-ойл-ЛК», крім того, має досвід громадської діяльності.

Як бачимо, Сергій Л. має не просто широкий, а дуже різноманітний професійний досвід, пов'язаний з розвитком діаметрально протилежних здібностей. На думку досліджуваного, для громадської діяльності важливими є такі здібності, як: «організаторські уміння», «комунікабельність», «відкритість до людей», «уміння переконати», «уміння завести публіку», «продукування ідей», «уміння організувати і довести проект до кінця». Водночас робота телемайстра вимагає інших, деякою мірою протилежних умінь і особистісних якостей, таких як: «зосередженість», «звуженість світу до однієї плати», «здатність чітко виконувати інструкції, бути на одинці з технікою», «задоволення від спілкування з технікою». Аналізуючи професійний досвід і особливості рефлексії діяльнично-операційної складової розвитку здібностей досліджуваного, виділяємо ще дві опозиційні групи вмінь: знання і вміння, пов'язані з творчою, дещо відірваною від життя діяльністю поета, й уміння, пов'язані з комерційною діяльністю менеджера з продажу. З одного боку, досліджуваний виокремив конструкти: «збочення як пошук нових стежок у літературі і поезії», «бути не як всі», «самопро-

голошення себе геніальним», «сковородинське життя», а з іншого — «фінансове забезпечення», «аналітична робота», «аналіз ринку», «дія за інструкціями», «аналіз місячних заявок і формування плану на виробництво». За рахунок освоєння різних професій досліджуваний має широкі можливості компенсувати «-» у здібностях до окремих діяльностей та адаптуватися до будь-якої ситуації.

Діяльнична складова здібностей відображена у ціннісній свідомості досліджуваного щодо діяльничних і суб'єктивних цінностей (див. рис. 1). Фактор діяльничних цінностей охоплює ціннісні конструкти, частина з яких є суб'єктивними: «переступити межу, розширити свій світ» (0,56), «цілісність, непохитність сукупності якостей» (0,46), «фінансова незалежність» (0,92), «уміння бути лідером» (0,68), «уміння матеріалізувати думки-мрії» (0,28), «уміння добирати кусючі вислови, сказати прямо» (0,90), «бути співучасником у колективі, а не глядачем» (0,36), «аналітична робота» (0,72), «уміння організувати і довести до кінця проект» (0,30).

Аналіз діяльничних цінностей та особливостей рефлексії вмінь, дій і операцій дає змогу зробити висновок про те, що у процесі набуття досвіду участі в різних діяльностях цінним для досліджуваного є не окрема діяльність, а процес оволодіння нею. У процесі бесіди він неодноразово підкреслював: «перш за все подобається сам процес засвоєння нових знань, оволодіння новими вміннями». Така особистісна спрямованість на оволодіння но-

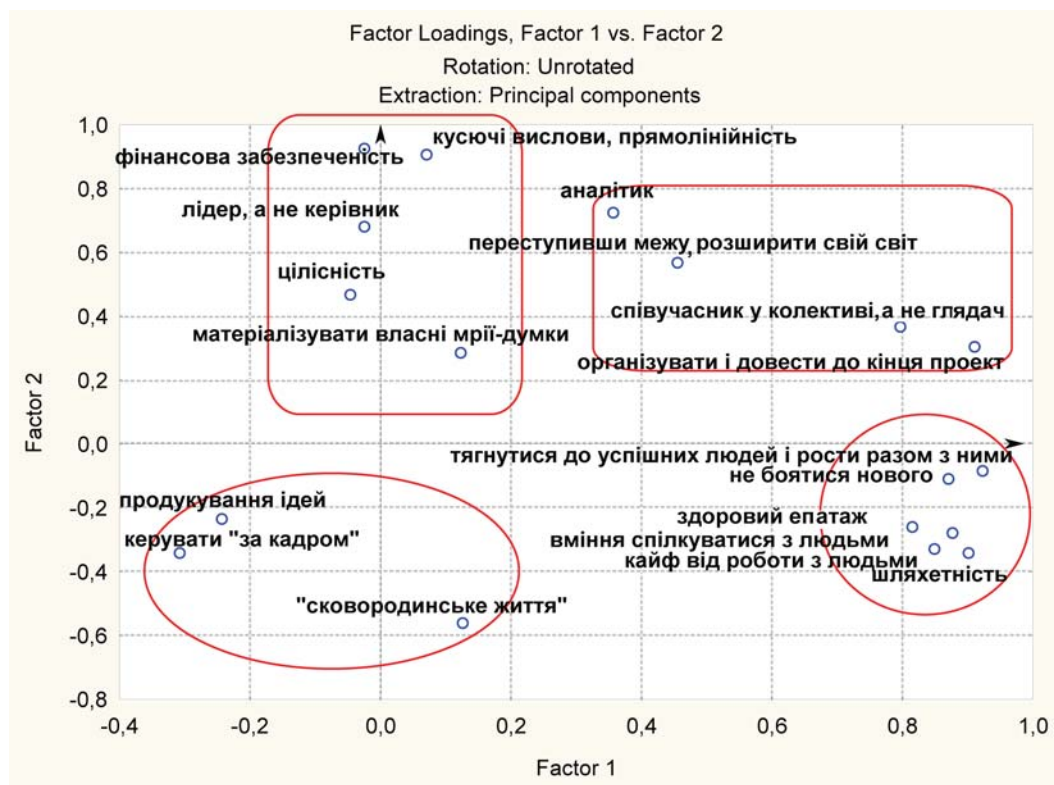

Рис. 1. Факторно-семантична модель ціннісної свідомості досліджуваного Сергія Л.

вими діяльностями з різних сфер життя підкріплюється своєрідним поєднанням моральнісних цінностей, серед яких значущим є конструкт «не боятися нового» (0,87). Разом з тим досліджуваний не розглядає творчість як спосіб самоздійснення у процесі професійної переорієнтації. На його думку, «творчість обмежується творчістю», «збочення, пошуку нової стежки, виокремлення» потребує мистецтво, а у повсякденному житті необхідні «аналітичні здібності», «організаторські уміння», «вміння спілкуватися з людьми», «бути рівноцінним співучасником у колективі». Таким чином, можна зробити висновок про те, що здатність до творчої діяльності — це не та здібність, яка культивується, зберігається і переноситься від ситуації до ситуації, оскільки не виокремлюється свідоме прагнення досліджуваного виділитися, бути першим у кожній новій діяльності.

Фактор моральнісних цінностей утворюють конструкти «переступити межу, розширити свій світ» (0,45), «бути співучасником у колективі, а не глядачем» (0,79), «аналітична робота» (0,35), «вміння організувати і довести до кінця проект» (0,91), «не боятися нового» (0,87), «шляхетність» (0,90), «кайф від роботи з людьми» (0,85), «здоровий епатаж» (0,87), «вміння спілкуватися з людьми» (0,87), «тягнутися до успішних людей і рости разом з ними» (0,92). Таке своєрідне поєднання різних за змістом моральнісних цінностей свідчить про те, що досліджуваний прагне задовольнити не лише власні інтереси, а й інтереси інших людей.

Здатність до компромісу виявляється не лише у стосунках з іншими людьми, а й у ставленні до себе, в умінні домовитися із самим собою, наприклад, дати собі часове відтермінування у реалізації власних мрій-цінностей або назавжди поступитися одними цінностями заради інших. Це можливо завдяки своєрідному поєднанню у ціннісній свідомості опозиційних за змістом, але суб'єктивно близьких цінностей.

Суб'єктне ядро ціннісної свідомості відображає вміння досліджуваного поєднувати різні риси, наприклад, такі цінності, як: «переступивши межу, розширити свій світ» і «аналітичні здібності», «співучасник у колективі, а не глядач» і «організаційні здібності, вміння довести розпочате до кінця». На нашу думку, це деякою мірою пояснює кількарізкову кардинальну зміну діяльності, яку можна описати словами самого досліджуваного: «Я на межі своїх можливостей, але я не виходжу за неї».

Широкий і різноманітний діапазон розвитку здібностей і спрямованість соціальної взаємодії на інших дає змогу визначити таку стратегію особистісного самоздійснення у процесі професійної переорієнтації, як «ціннісний обмін».

Ціннісну стратегію «пошук себе» продемонструємо на прикладі аналізу факторно-семантичної моделі ціннісної свідомості досліджуваної Надії Н. (див. рис. 2).

Маючи вищу технічну освіту і працюючи за спеціальністю, Надія Н. на момент дослідження заочно здобувала другу вищу освіту за спеціальністю «Психологія».

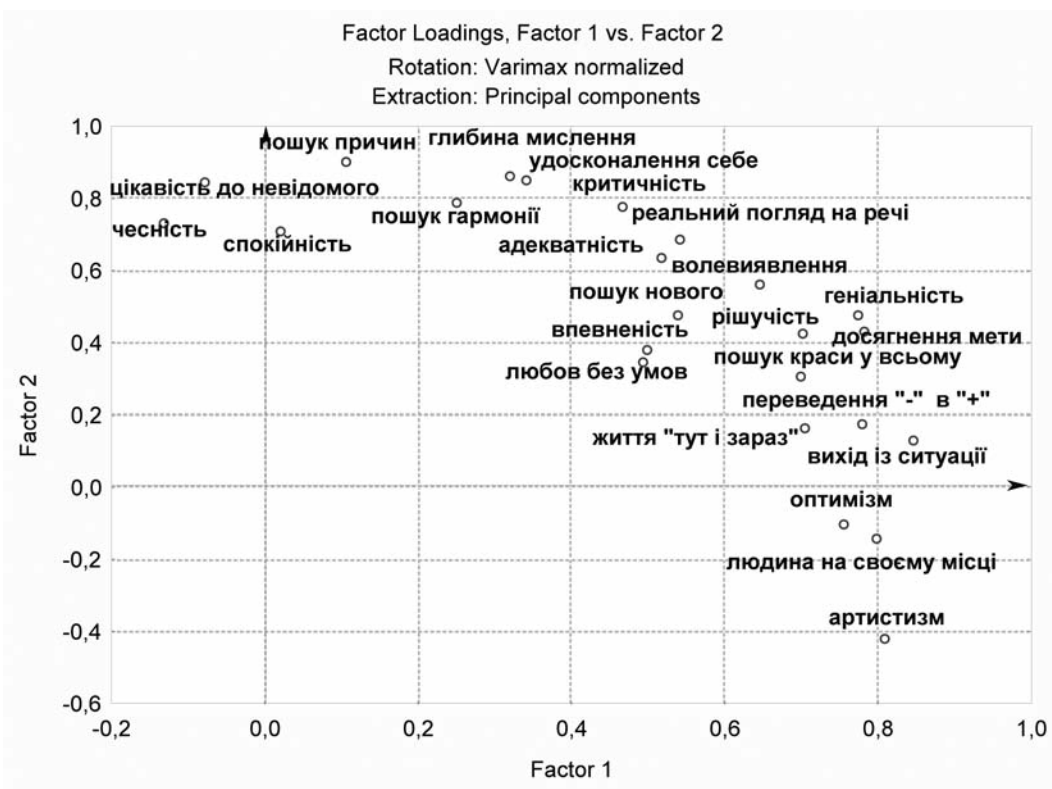

Рис. 2. Факторно-семантична модель ціннісної свідомості досліджуваної Надії Н.

Для того щоб описати особливості професійного досвіду досліджуваної, було проаналізовано її потенційні діяльнісні, які корелюють лише з фактором діяльнісних цінностей, та суб'єктні цінності. За змістом діяльнісні цінності відображають досвід участі досліджуваної в різних видах діяльності («бути на своєму місці», «вміння переводити “-” в “+”») і її прагнення й надалі оволодівати новими видами діяльності й вміннями («пошук нового», «вдосконалення себе», «активна позиція»). Аналіз загального змісту сукупності діяльнісних цінностей дає змогу охарактеризувати досліджувану як людину, яка цінує нові знання, способи дій, свою здатність оволодівати новими видами діяльності, бути адаптивною в нових умовах і незвичних ситуаціях.

Змістові характеристики моральнісних цінностей свідчать про прагнення досліджуваної змінюватися («пошук гармонії», «пошук прекрасного», «пошук нового», «удосконалення себе», «активна позиція», «здатність досягати мети», «пошук краси», «цікавість до невідомого»). Як бачимо, у вербальному оформленні цінностей доволі часто зустрічається формулювання зі словом «пошук». Окрім того, частина таких цінностей («пошук нового», «пошук краси») має статус суб'єктних, а отже, бере безпосередню участь у регуляції діяльності та поведінки Надії Н. в різних життєвих ситуаціях. Така ціннісна спрямованість і зосередженість на «пошуку чогось» є найважливішою характеристикою досліджуваної. Разом з тим постійне прагнення змінюватись може свідчити про внутрішню конфліктність особистості.

Ознакою ціннісної конфліктності є також протистояння деяких значущих моральнісних і діяльнісних цінностей. Наприклад, високо значущі діяльнісні цінності «бути на своєму місці», «життя тут і зараз» мають негативну кореляцію з фактором моральнісних цінностей, який об'єднує такі цінності, як: «цікавість до невідомого», «удосконалення себе», «пошук нового», «пошук прекрасного», «пошук причин». Цінність «оптимізм» має обернений кореляційний зв'язок з цінністю «цікавість до невідомого». Отже, на думку досліджуваної, людині, яка прагне до змін, важко знайти своє місце і отримувати задоволення від життя.

За рахунок широкого діяльнісного діапазону розвитку здібностей і спрямованості соціальної взаємодії на себе утворилось своєрідне поєднання суб'єктних цінностей як втілення особистісної стратегії «пошуку себе» у процесі професійної переорієнтації. Зміст суб'єктних цінностей дає змогу

інтерпретувати внутрішні критерії зміни професії як прагнення особистості знайти у новій професійній діяльності щось таке, чого немає у попередній професії. Перспективи розвитку особистості знаходяться у площині реалізації чергової нової мрії через переконструювання певних груп цінностей.

На основі узагальнення отриманих даних можна зробити певні висновки.

Факторно-семантичне моделювання ціннісної свідомості випускників ВНЗ із суб'єктно-ціннісним рівнем регуляції дало змогу виявити індивідуальні ціннісні критерії зміни професії та на цій основі емпірично підтвердити можливість використання суб'єктних стратегій особистісного самоздійснення: «ціннісний обмін» та «пошук себе».

За умови досвіду оволодіння широким діапазоном професій і спрямованості на інших людей формується продуктивна стратегія самоздійснення у процесі професійної переорієнтації «ціннісний обмін». Виявлено, що така стратегія стає домінуючою тоді, коли цінним для особистості є вміння адаптуватися до будь-яких умов, здатність використовувати для особистісного зростання найрізноманітніші обставини. При цьому досягнення інших людей не лише поцінуються, але й використовуються як додаткові референтні підкріплення для власного розвитку. Вміння досягати компромісу із собою та з іншими людьми формується на основі «феномену мінливої стійкості» ціннісної свідомості.

Поєднання досвіду оволодіння широким діапазоном професій та спрямованості на себе веде до закріплення стратегії «пошук себе». Така стратегія зумовлена особливими диспропорціями в ціннісній свідомості суб'єкта, коли спостерігається зменшення цінності «того, що належить мені» і збільшення цінності «того, чого я ще не маю». Це підтверджує неефективність особистісної регуляції професійної переорієнтації, в основі якої лежить зафіксована у ціннісному досвіді спрямованість соціальної взаємодії на себе. Такі варіанти регуляції вимагають застосування індивідуально орієнтованої ціннісної підтримки з метою рефлексивної актуалізації ресурсних компонентів ціннісного досвіду особистості.

Перспективи дослідження вбачаються у подальшому аналізі змістових особливостей суб'єктно-ціннісної регуляції особистісного розвитку в процесі зміни професії та емпіричному підтвердженні існування суб'єктних стратегій особистісного самоздійснення, пов'язаних із здатністю випускників ВНЗ до творчої діяльності.

ДЖЕРЕЛА

1. Конопкин О.А. Общая способность к саморегуляции как фактор субъектного развития / Олег Александрович Конопкин // Вопр. психологии. — 2004. — № 2. — С. 128—135.
2. Моляко В.О. Стратегії творчої діяльності / В.О. Моляко // Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. — Житомир : Рута, 2006. — 320 с.

3. *Музика О.Л.* Інтеграція особистісного досвіду як психологічний механізм розвитку творчої обдарованості / О.Л. Музика // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : зб. наук. пр. / за ред. В.О. Моляко. — Т. 12, вип. 3. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. — С. 159—164.
4. *Музика О.Л.* Суб'єктно-ціннісний аналіз особистісного росту / О.Л. Музика // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. пр. — К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. — № 6 (30). — Ч. I. — С. 137—143.
5. *Осницкий А.К.* Саморегуляція активності суб'єкта в ситуації втрати роботи / А.К. Осницький, Т.С. Чуйкова // Вопр. психології. — 1999. — № 1. — С. 92—104.
6. *Тичина І.М.* Ціннісні стратегії професійної переорієнтації випускників вищих навчальних закладів / Ірина Миколаївна Тичина // Психологічні перспективи. — Вип. 12. — Луцьк : Ред.-видав. відділ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — С. 170—181.

УДК 373.3/.5.018.3.011.3. — 052 : 37.064

А.С. Толкачова,
старший викладач кафедри педагогіки
Бердянського державного педагогічного університету

СПІЛКУВАННЯ — КОМУНІКАЦІЯ — КОМУНІКАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ: СПІЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ

Впродовж життя людину постійно супроводжує спілкування. Спілкування спрямоване на встановлення контакту між людьми, метою якого є зміна взаємин між ними, формування взаєморозуміння, вплив на знання, погляди, ставлення, почуття та інші прояви спрямованості особистості. Міжособистісні контакти — необхідна умова існування індивіда.

У науковій літературі (Н. Казаринова, О. Леонтєв, Б. Ломов, С. Мусатов, В. Погольша, Є. Руденський, Р. Якобсон, Я. Яноушек та інші) поряд з поняттям «спілкування» часто використовуються поняття «комунікація» та «комунікативна діяльність». Універсальні системи комунікації розробляли А. Добрович, Г. Кучинський, Г. Лассвел, Ю. Лотман, К. Шеннон, Р. Якобсон, Я. Яноушек. Так, Я. Яноушек [7] дослідив процес передачі та сприйняття смислового повідомлення у системі «комунікатор — повідомлення — реципієнт», в якій відбувається кодування, декодування інформації та постійна зміна позицій партнерів (комунікативний механізм комунікації переходить в інтерактивний). Г. Кучинський [7] у мовній структурі взаємовпливового діалогу визначає елементарний цикл (запитання — відповідь), а їхні змістовно взаємопов'язані сукупності, в яких розвивається одна основна тема, називає елементарним циклом, або мікродіалогом. Останні, у свою чергу, можуть утворювати прості та складні (розгалужені, розгорнуті) діалоги.

Мета статті — на основі аналізу наукових джерел визначити спільне та особливе у поняттях «спілкування», «комунікація», «комунікативна діяльність».

Завдання статті: 1) простежити зв'язок між спілкуванням і комунікацією; 2) розкрити сутність поняття «комунікативна діяльність».

На тісному взаємозв'язку спілкування та комунікації наголошує М. Обозов, стверджуючи, що в

спілкуванні можна виокремити три основні аспекти: комунікативний, інтерактивний та перцептивний. Комунікативний аспект спілкування полягає в обміні інформацією між тими, хто спілкується. Інтерактивний аспект реалізується через організацію взаємодії між людьми, тобто через обмін не лише знаннями, ідеями, але й діями. Перцептивний аспект позначає процес сприйняття й пізнання партнерами зі спілкування один одного і встановлення завдяки цьому взаєморозуміння. Кожний з названих аспектів не існує ізольовано від інших, усі вони проявляються лише в умовах безпосереднього контакту між людьми [8, 24].

Згідно з поглядами С. Вишнякової, комунікація — це багатогранний і багатоякісний процес духовно-психологічного зв'язку, що виникає під час спілкування людей унаслідок обміну інформацією (повідомлення, ідеї, знання, стратегії тощо). Комунікація може бути вербальною і невербальною; розглядатися як міжособистісне спілкування, яке дає змогу досягати найвищого рівня співчуття, співучасті, співпереживання і взаєморозуміння між партнерами [3, 130].

За словами О. Леонтєва [5], специфіка комунікації полягає в тому, що в її процесі люди не просто обмінюються знаннями, а й уточнюють і збагачують їх, намагаючись при цьому виробити спільний зміст. Іншою специфічною ознакою комунікації психолог вважає те, що обмін інформацією передбачає вплив (взаємовплив) на поведінку і стан учасників комунікативного процесу, зміну відносин між ними. Такий вплив може бути когнітивним (здобуття інформації) та афективним (набуття моторних або перцептивно-моторних умінь).

М. Каган вважає, що поняття «комунікація» і «спілкування» різняться за двома головними ознаками. По-перше, «спілкування має практичний,